

МЕРА КАО ГЛАВНИ ПРИНЦИП ХЕЛЕНСКОГ ЖИВОТА И СТВАРАЛАШТВА

I

У начелу мере, поретка, хармоније као начелу живота и стваралаштва огледа се хеленска мисао која одбацује неограничену снагу и масу, јер то прекорачује меру, и хеленски нормативни дух који свугде тражи уобличавање и ограничавање, јер то више живот одржава, развија и унапређује него оно што је неограничено и неуобличено.

Већ хеленско земљиште нема ни бескрајних пустиња ни големих река из индијских песама, ни бесконачних видика равномерних степских равница ни горостасних планина, што све као судбина одређује сав живот који се развија на такву земљишту, него се одликује шаренилом природних облика и пуно је блиставе пластике. Оно нема ни страшних зима од којих човек цвокоће, смрзава се и кочи, ни тропских врућина од којих малакше и омлитави. Развиће целокупне културе старе Хеладе условљено је тиме што су у њој пропорционално распоређени сви облици земљина живота, све климе на земљи, сва њена богатства и добра, и што ниједан од тих спољашњих чинилаца културе не претеже над другим. Цео склоп хеленског земљишта изражава се у мери и складу, и све је одмерено, одређено, јасно и погледу приступачно.

А најлепши крај мере, а тиме и лепоте као резултат те мере, била је Атика, јер ту је, по Еурипиду, Хармонија родила Музе и тиме постала мајка свих уметности:

Ерехтиди од давнина дични,
ви синови блажених богова,
с ваше земље слободне и свете,
коју душман не освоји никад,
најславнију благодат берете.
Ваше небо понајвише ведро,
најсјајнија светлост вас облива,
у њој живот љупко проводите.
Како песма каже,
ту је некад Хармонија плава
девет светих изродила Муза.
(*Megeja*, ст. 824—834)¹).

¹) Вид. Есхил—Софокле—Еурипид *Огаброне трагедије*, превели с оригинала Милош Н. Ђурић и Никола Т. Ђурић, издање Просвете, Београд 1948, стр. 326—327.

Већ хипократски спис *О ваздуху, богу и месџима* слави срећну „мешавину годишњих времена“ као веома повољну не само за телесно здравље него и за темпераменат и за морална својства становништва. То учење о умереној клими било је познато и Еурипиду, као што показује одломак 981-и. За ту хипократску климатологију зна и Херодот, који налази да су „годишња времена у Хеладии у најлепшем складу“ (III 86). Добре последице хеленске климе истиче и Аристотел (Polit. 1327 b 19 ss). Одражај таква земљишта, где се све чини непокретно, сјајно, одређено, истоветно, јесте и хеленски дух, који у таквој природи постаје живахан и уравнотежен, клони се мутног и неодређеног, воли јасну и одређену контуру, а све циновско и гломазно одбацује као моћ која прекорачује меру, и зато Херакла, који се одликовао неуобрученом снагом, и којег а ће источњачки и римски цареви одабирати као предачки узор, атички трагедиографи исмејавају као ждроњу и пијаницу.

У епопеји, у елегiji, у драми, у мрамору, у меди, у злату, у сребру, у слоновачи, у дрвету, у иловачи, у музичкој композицији, у свима кристализацијама земље и духа, Хелен је свугде тежио да изрази ритам своје крви, ритам мере и склада. Оно што хеленском храму, на пример, даје живот, тако да витки стубови дршћу као дрвеће или жуборе као шедрвани, а забати и фризови трепере као гране, састоји се у томе што он није притешњен редовима кућа ни упола заклоњен од очију, него се, сазидан на једној узвишици, види са свих страна, и што природном и простом хармонијом линија које се складно и срећно преплићу и расплићу, тако да се целина схвата на први поглед, те чудесним смислом за меру, тј. одређену пропорцију појединих елемената, облика и односа, остављају равнотежу коју ништа не ремети. Осећање духовне неограничености, које нам изазива египатска уметност, и осећање материјалне неограничености, које нам изазива индијска уметност, није обележје уметности коју ствара хеленски дух. Тај хеленски дубоки инстинкт за меру и склад уочио је Божа Кнежевић, и зато он закључује: „У оријенталној уметности није било пропорције, те ни лепоте; у њој је превлађивало безмерно и безгранично у појезији и архитектури, те се оријентални народи нису никад могли дићи до појимања праве лепоте, као Грци у пропорционалности свих њихових уметничких дела“²⁾.

Не подносити неодређено, одбацивати све што је гломазно и огромно, грдно и превелико, гигантско, титанско и киклопско, чувати се прекомерних жеља, сумњати у потпуну и пуну срећу, клонити се свакога пијанства, свагда имати на уму неразрешиву повезаност чињеница и неразрушиву ограниченост ствари, укратко свагда одржавати меру то је савет који дају сви хеленски песници и мислиоци. Јер ништа без мере, ништа изван мере, ништа мимо меру, ни у животу ни у стваралаштву.

²⁾ Б. Кнежевић *Принципи историје*, I: *Ред у историји*, Београд 1898, стр. 216.

Кад се у прозорје хеленске философијске рефлексције појављују прве претставе о свету и животу, оне добивају облике духа коме је главно обележје прашчлањивање, одмеравање, упоређивање, контрастовање, подређивање, ограничавање, укратко пластификација као одражај полифонијске природе хеленског земљишта. Резултат те пластификације јесте савлађивање природе и усклађивање с природним законима, еуритмија и еуфонија, поредак и мера, хармоничан распоред ствари — космос и његово одношење победе над хаосом.

II

Хеленски митови обавештавају нас о многим мудростима што их је наука заборавила. У такве мудрости иду и мудрости о Пану, Дионису и Аполону.

Бог Пан, чији је лик пола божански и пола људски, јесте фалски бог, бог непотрошеног, моћног и неодрживог полног нагона, који се појављује као стихија и као порекло, а све што је фалско нема мере, и као такво оно се не може преобразити у меру и поредак лепоте. Чим се родио, Пан је био сасвим изграђен, тако да га је мати од страха одмах оставила, не зато што јој је недостајала материнска љубав, него зато што је одмах видела да је он неће поштовати као мајку, него ће у њој гледати само жену. Он борави онде где не ради ни мотика, ни плуг, ни срп, ни коса, ни секира. Он је бог свежине недодирнуте дивљине, и његова област обухвата додеметринско стање живота и природе. Свежина, снага и сочност полног нагона, који не подноси никакав притисак, и који је пре свих бракова и породица, пре свих кућа и огњишта, пре свих закона и установа, и исконска плодна моћ недодирнутог, безименог и необележеног земљишта, вечно кружење природе која је сама себи довољна и постоји без свести о себи, у којој дани, месеци и године никад не почињу и никад се не завршавају, и у којој нема ни историје ни драме, него се цветање и венење непрестано смењују, — то је област дивљег, дворогог, рутавог, неуморног, насмејаног и росног Пана. Мада бог области у којој нема још никакве културе, он је изумео сирингу и воли мелодичност природнога гласа, који се у његовој области свугде може чути: у жуборењу потока, у фијуку ветра, у шуштању лишћа, у грактању гаврана, у рикању јелена. Он је пророк и лекар, јер има осетљиве ноздрве, оштар њух и елементарно познавање природе, и зато је могао да буде учитељ Аполону.

Као чокот, бршљан и рис, Панова биљка и животиња, што произлазе из дивљине, тако из ње избија и снага бога Диониса, који се не може замислити без панске природе. Док је Пан пре сваког времена, Дионис је мењање времена, које није друго него израз непрестаног постајања и престајања. Он се сам мења и преображава, али то исто чини и од људи, и ломи сваки отпор који се оснива на одмеравању времена у људском животу, на законима, правилима и постојаним навикама и оном ритму који у дизањима

и падањима одређује дневни и годишњи ток људског живота. Што је живот више подвргнут времену, све је пролазнији, али Дионис ослобођава човска од веза времена, а то се дешава о његовим празницима, који нису друго него прекидање одмеравања којима време влада над човеком. Он се не појављује да одређује границу и меру, него прекида свест којим је индивидуалност свесна себе, и не појављује се сам, него праћен Паном, хоровима јарцоногих Сатира и рутавих Силена, па буљуцима понесених и помахниталих жена, Бакха, Менада, Тијада, Клодона, Мималона, које остављају чункове и разбоје, па у заносу, кличући у славу Дионисову, уз пратњу тимпана, кротала, кимвала и фрула, бѣсне по шумама и тако излазе из ускоће свога свакодневног постојања³⁾). Заносом тих жена он, као тигар или пардал који се налазе у његовој пратњи, уништава и раздире свакога ко му се опири, Пентеја, Ликурга, дечака Хипаса. Није овом богу без разлога посвећена винова лоза: у многим фазама кроз које пролази грођје гњечењем, муљањем и цеђењем пре него у вину почне зрети и мирисати, огледа се променљивост Дионисова лика. Он разбија превласт потребе, бриге и бола којима је човек везан и даје безвремено пијанство, тз се зато и зове Разрешавалац (Лисиос) и Ослободилац (Елеутхериос). Као река, он се непрестано креће, мења и преображава у разне ликове животиња, нарочито у лава и бика. Бог метаморфоса, он се појављује с личином, којом се покрива и открива његов индивидуални лик. Кад су га једном заробили тиренски гусари и пошли да га продаду као роба, он катарку и весла претвори у змије, себе у лава, а брод испуни чокоћем, бршљаном и звуцима свирала; гусари од страха помере памећу, скоче у море и претворе се у делфинс. Све то магијом губи свој првобитни лик и прелази у други, „из једне маске само у другу“, јер

Кад се дану више неће
да нам свету буде вођ,
онда дане маску меће,
дивну маску, црну ноћ.

— — — — —
Наша влада, наш је ред,
личина је читав свет.

(Л. Костић *Максим Црнојевић* IV 2).

Док се с Паном у несразрешивој вези налазе разне нимфе: Ореаде у горама, Нанеје у долинама, Алсејиде у дубравама, Дријаде у дрветима, којима се он непрестано краде, а с Дионисом Бакхе, с Аполоном, богом музичког поретка, иду Музе, хеликонске богиње, учитељице и заштитнице песника и певача. Његова област није необуздана дивљина Панова, ни бесан занос за Дионисова празника,

³⁾ Вид. Miloš N. Đurić *Orfizam i helenska filosofija* у зборнику *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku* (=Biblioteka studija i ogleda 1), Beograd 1955, str. 227—231.

ни оно што постаје и престаје, ни оно што је неодређено, двосмислено, колебљиво, него оно што је одмерено, одређено, уобличено, јасна свест, ведар дух и будно знање, јер он је средина и круг, поредак и закон, мера и распоред, који се појављују како у државном уставу тако и у саграђеном храму, како у законодавству тако и у појединој епиникији или трагедији. Бог средине, Аполон је имао и храм у Делфима, где је бео камен између два златна орла пред пукотином, из које је дувао леден ветар, сматран за средиште земље, јер су се на њему састала два орла што их је Див пустио једног с истока а другог са запада. Чувар мере и границе, он кажњава Ниобу, Марсију, цинове Ота и Ефијалта и Титија због њихове дрскости и прелажења границе. Кад су Данајци презрели меру тиме што су љуто увредили свештеника Хриса, његов свудаприсутни дух строго их кажњава:

сиђе љутит с олимписких главица,
на плећима лук му и тетиво,
сребрн лучац и двоклопац тулац,
стоји звек убојних стријела,
од љутине кад год се покрене,
а он иде налик ноћи чарној.
Устави се подаље од лађа,
стаде лука звекет страховити,
сребрн' лука и пуста тетива
(Хом. *Илијада* I 43—49)*.

Док Пан не зна ни за какву поделу и меру времена, јер је једно с пореклом, и док Дионис, долазећи из прадубине, руши вештачки поредак за који човек мисли да га он обезбеђује, Аполон посвећује мере и границе које Дионис непрестано разара кад оне више не служе животу.

III

Опомену храма Аполонова „ништа сувише“, којој је смисао поражен гномама „мера је најбоља“ и „средина је најбоља“, Платон приписује седморици мудраца (Prot. 343 В), који уствари још нису били теоретичари, него мудри практичари и пре свега државници, и та опомена у најразличнијим облицима појављује се у хеленској философији, историографији, поезији и реторици.

После тих практичара мере за принцип мере нарочито се интересују Питагоровци. Од свога открића математичких пропорција као извора поретка и хармоније они полазе најпре у заснивање геометријских закона, затим у значајна астрономска формулисања и сазнања, која им дају потстицаја да принцип мере као норме примене и на људско делање, како човека појединца тако и друштва. Свемирски склад и свемирска складна скала, хармонија

*) Превод Лазе Костића.

сфера, као универсална коегзистенција и координација, треба да се остваре и у људском друштву. Мада су Хелени имали панораматске очи, тј. онакве које све виде, опет Питагора и његови наследници нису, као Хераклит, хтели да знају да све настаје борбом, и да тако створе научну теорију о развиту, који потврђује цела историја природе и људског друштва, него су свугде налазили универсалну симбиозу и симфонију супротности, па су тежили да етички живот ставе на објективну космичку основу, тј. да закони етичко-политичког живота буду огледало закона којима се одржава и складно кретање небеских тела с његовом математичком правилношћу. Живот је везан за болове и муке, а Питагоровци уче:

„Мером пак називам оно што неће ти задати муке“
(*Злајни сѝихови* 34)⁵).

Алкмеон, млађи ученик Питагорин, учио је двојство супротности, којих у свету има неизбројно мноштво, а има их и у телу. Кад су оне у складу, тело је здраво; ако једна преотме мах, настаје болест: „Здравље одржава равноправност (исономија) силе: влаге — сувоће, студени — топлоте, горчине — слаткоће и осталога; владавина једног (монархија) у тим силама изазива болест, јер владавина само једне супротности доноси пропаст . . . Здравље је складна мешавина својстава“ (*Diels Fragm. d. Vors.* 1935⁵, фрг. 4).

Место универсалне симбиозе и симфоније супротности Анаксимандар је видео гужву постајања и престајања, путовања и преображавања, најжешћи агон супротности, како у макрокосмосу тако и у микрокосмосу. У томе агону Хераклит је ослушкивао звучање хармоније, живе мере које се непрестано мењају. Свет шуми и шушти, хуји и бруји, долази час кад он прошуми и прошушти, прохуји и пробруји, али остају његов поредак и снага. У једном величанственом фрагменту Хераклит, праотац дијалектичког материјализма, у мерама горења и гашења ватре налази символ сакривене хармоније, прасмисао васељенског живота: „Овај светски поредак, исти за сва бића, није створио никакав бог и никакав човск, него је одувек био, јесте и биће вечно жив огањ који се с мерама пали и с мерама гаси.“⁶).

Оно што хеленско песништво чини песништвом јесте мера (=метрон), и развитак хеленског духа огледа се већ у развиту хеленске метрике, која оштро раздваја и строго везује и бујно изобиље живота бистри и пречишћује облицима и нормама, и мери коју је Солон ставио у основе атичке државе живела је већ у његовим стиховима. К. Јоел закључује да је хеленска лирика прво савлађивање страсти, победа мере над прекомерношћу, јер оно што чини хеленску метрику и хеленску етику јесте мера. Као што ми-

⁵) Вид. Милош Н. Ђурић *Питагора и Питагоровци као етичари*, Жива антика, V 1 (1955), стр. 11—18.

⁶) Вид. Милош Н. Ђурић *О праоцу дијалектичког материјализма*, *Дело* II 6 (1956), стр. 661.

стичка махнитост (маниа) прелази у разум (логос), дивља и необуздана тиранида у закон (номос), тако и набујало лирско осећање прелази у меру и постаје питомина и поредак у изразу⁷⁾.

Поред побожности, разборитости, смотрености и праведности, Пиндар као једну од главних врлина истиче и одржавање мере (*Ol.* XIII 47; *Nem.* III 19 ss; *Isthm.* VII 43 ss; *Paean* I 3, фрг. 126). У *Шестој истајамској епиницији* он од слављења достојних особина свога егинског пријатеља Лампона истиче и то што он себи као сврху делања поставља меру и што меру и одржава, али песник у исти мах и наговешћује да то није лако.

Одржавање мере и норме јесте начело које проповеда и Есхил целом својом трагичком уметношћу. Задовољан својом судбином и готов да поднесе невоље против којих је човекова снага слаба, човек треба да остаје на положају који му је додељен; прегне ли да господари оним што није у његовој него у надлежности јачој од њега, он постаје антикосмичан и тиме разара своје постојање. Често несрећа долази од прекомерне среће, јер богови будно пазе да човекова снага и даћа не преврше досућену меру:

Јер Ареј брзо онде стиже
где дрскост сивише порасте,
где кућа и сувише буја
и раскош преко мере брекне.
Толико кућа нека има
да скромно своје траје дане
к'о здравим умом на свет гледа.
Јер ко је богат преко мере
и својом опије се срећом
те силни сруши олтар Правдин,
свим благом он се неће спасти.

(*Ајамемнон*, ст. 374 илд.⁸⁾).

У трећем делу своје *Оресџије*, у *Еуменидама*, Есхил наглашава да не треба ићи на руку ни анархији ни деспотији, ни безвлашћу ни насиљу (ст. 696—703), јер бог, тј. персонификовани природни закон, даде снагу и моћ средини, тј. средини између независности и зависности:

Ни слободу безграничну
ни под јармом живот ропски
не похвали!
Власт средини бог је дао, влад'о
ил' овако ил' онако

(*Еумениге*, ст. 520 илд.⁹⁾).

⁷⁾ К. Joël *Geschichte der antiken Philosophie*, Tübingen 1921, 196—197.

⁸⁾ Есхил *Трајегује*, превео, увод написао и објашњења и напомене додао Милош Н. Ђурић, Београд 1956, изд. Културе, стр. 244—245. Вид. и Dieter Kaufmann-Bühler *Begriff und Funktion der Dike in den Tragödien des Aischylos*, Diss., Bonn 1955, 59 ss.

⁹⁾ Есхил *Трајегује*, стр. 394.

Држање средине између двеју крајности истиче Теогнид кад каже да „треба држати средину између жеђи и пијанства“ (ст. 837—848).

IV

Ту је корен Демокритуову учењу: „Лепа је свугде равнотежа: претераност и недостатак чини ми се да нису то“¹⁰), као и учењу хипократске медицине у коме идеја равнотеже сокова и квалитета на којима се оснива здравље заузима широк простор¹¹).

Ту је корен и Платонову учењу у *Држави*: „Тим мишљењем (тј. да свагда треба одабирати живот који душу чини бољом и правичнијом) оружан као оклопом треба човек да иде у Хад, да га ни онде не збуњују богатство и слична зла, да не западне у силничка насиља и друга таква дела, па да не учини многа и непоправљива зла, а и да сам не претрпи још већа, него да научи свагда одабирати живот који држи средину између таквих крајности и да се клони претераности и према једној и према другој страни не само у овом животу уколико се то може него и у сваком потоњем, јер тако живот постиже највеће блаженство“ (619. А).

У веома значајном одељку свога *Државника* Платон изводи како мера првенствено служи да се добри разликују од лоших и коју вредност има она у животу и уметничком стваралаштву: „Што прелази природну границу праве мере или заостаје за њом било у речима било у делима, баш то постаје оно у чему се разликују и зли и добри међу нама . . . Све уметности чувају се онога што превршује праву меру или заостаје за њом, али не као нечега што не постоји, него као нечега што постоји као сметња њихову делању и баш тиме што одржавају меру стварају све што је у њима добро и лепо“ (283 Е — 284 А). Платон уопште воли да говори о умереним људима (*Федон* 82 В и 108 С,¹²), *Држава* III 396 С, IV 433 Е, VII 583 D, *Закони* II 666 С, VII 816 В).

У етички оријентисаном *Филебу* Платон изводи да су у наукама пресудни бројеви и мерљиви односи; вештина мерења, бројења и одмеравања, како их врши логички део душе (*Држава* X 602 D), једина је подесна за егзактну науку (*Филеб* 55 Е). На табели добара прво место заузима мера, затим симетрија, лепота, савршеност (66). У *Тимеју* Платон објашњава да је „свако добро лепо, а оног што је лепо нема без мере“ (87 С).

¹⁰) Diels *Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1935³), 68 В 102.

¹¹) Alfons Keus *Über philosophische Begriffe und Theorien in den hippokratischen Schriften*, Diss., Bonn 1914, 58—66; вид. и М. Pohlenz *Hippokrates und die Begründung der wissenschaftlichen Medizin*, Berlin 1938, 88—89.

¹²) Вид. Платон *Федон или О души*, с оригинала превоо и објашњења и напомене додао Д-р Милош Н. Ђурић, предговор написао Д-р Бранислав Петронијевић, Београд 1937, изд. Луче, стр. 48—92.

V

У Есхилову схватању да се у средини находи власт, снага, спасење, лежи корен и Аристотелову учењу о врлини.

Из Аристотелова изгубљеног *Државника* неоплатоничар Сиријан, забележио је реченицу: πάντων γὰρ ἀριβέστατον μέτρον τὰγαθὸν ἔστιν = „за све добро је најтачнија мера“, тј. добро има да служи као најтачније мерило свега, — једини одломак из тога списка. У томе спису било је речи о вештини мерења којом треба да се служи прави државник. В. Јегер обраћа пажњу на јасну супротност између етоса мере, који у *Државнику*, Аристотелову раном спису, принципом границе и мере води идеалу егзактно-математичке етике, какву стари Платон развија у *Филебу*, и етоса средине, који припада зрелом Аристотелу, и који је, према томе, постављен на емпиријску основу, тј. оријентише се на признавању и потврђивању целокупне људске природе и поставља правила понашања која важе „за нас“ као индивидуалне носиоце понашања, за све ситуације и за све појединце (*Еџика Никомахова* 1106 а 28—b 7)¹³).

По учењу зрелог Аристотела врлина је „средина између двају погрешних држања, једнога који је претераност и другога који је недостатак“ (*Еџика Никомахова*, 1106 а 36—1107 а 1—3) и „отуда по свом бићу и по свом појму суштине врлина је средина, а по оном што је најбоље и што је добро врлина је врхунац вредности“ (1107 а 6—8), где израз „врхунац“ (акротес) одговара Пиндарову схватању да је „прави час“ (каирос), тј. оно време у коме се нешто врши ни рано ни касно, „круна свега“ (*Pyth.* X 78), као и Есхилову схватању да је у средини снага, моћ, власт. Благост је, на пример, средина или права мера између мекуштва као недостатка и срдитости или напраситости као претераности, дарезљивост између тврдичлука и расипности. У аналисању врлина Аристотел подробно доказује колико свака од њих одговара општој дефиницији и при томе показује богато искуство живота, фино посматрање и дубоко познавање људске природе.

Аристотелов принцип средине није ништа друго него даље емпиријско-дијалектичко и научно-методичко, развијање хеленског идеала мере. Тај идеал Аристотел је нашао у делфијској паренсиси: ништа сувише, коју он допуњује својим ништа премало, затим у Есхила, у свога учитеља Платона и, уопште, у хеленској народној етичкој супстанцији. Принцип средине у *Никомаховој еџици* припремљен је, дакле, широком позадином етоса мере у историји хеленске философијске мисли, али га је до философијског принципа, који своју научно-методичку примену налази у појединим областима етичког бића, подигао тек Аристотел¹⁴).

¹³) W. Jaeger *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin 1923, 86—89; вид. и R. Stark *Das Gute als Maß* у зборнику *Aristotelesstudien* (=Zetemeta, Monographien zur klass. Altertumswissenschaft), München 1954, 27—36.

¹⁴) Вид. Д-р М. Н. Ђурић *Аристотелово еџичко учење с обзиром на историјско-еџичко предање*. Прилог проучавању историје грчке етике, Бео-

Принципом мере и средине служио се и Кунг Ки, Конфуцијев унук, у своме спису *Чуні-јуні* (= Мера и средина), у коме он културу схвата као хармонично усавршавање природе, а не као њено разоравање, и у принципу мере и средине налази централан, регулативан значај за образовање човека¹⁵).

VI

Принципом мере, средњомерности, симетрије, а у исти мах и принципом јединства у мноштву Аристотел је прожео цео свој систем.

У његовој логици, на пример, одлично место заузима појам средњак или посредњак (*terminus medius*=M): он је у сваком закључку и у сваком доказу пресудан појам; он као средњи појам раставља, али и сједињује два крајња (S и P); он није ни S ни P, али је опет и један и други; он саставља и десно и лево крило, као што то чини труп у птице раширених крила. Тако појам средњак чини јединство у тројству. Аристотел га зове узрочником.

Учење о мери и средини добило је обележје научног принципа у Аристотеловим природњачким схватањима¹⁶). У целом организму „најприкладније од места јесте средње место“ (*De part. anim.* 666 a 14). Ово место заузима срце које као „принцип како живота тако и кретања и опажања“ јесте централни орган и средина свих телесно-психичких функција. „Свему је потребно нагињање према оном што је супротно, да добије меру и средину, јер ове имају биће и разлог, а од крајности нема их ниједна за себе“ (*De part. anim.* 652 b 17—19). Сан је, „немоћ због прекомерности будноће“ (*De somn.* 454 b 4), тако да се јава и спавање у свом нужном смењивању допуњују у средину. Иста средњомерност влада и у поступном развиту: појединачно биће, које тек остварује врсни или родни појам, јесте средњак између првога члана који је појединачном бићу узрочник (родитељ), а коме је оно сврха, и трећега члана, коме је оно узрочник, а који је њему сврха.

Општу теорију средине Аристотел примењује и на уметничко стваралаштво. За Аристотелово схватање лепоте знатно је ово место: „Оно што је лепо, било то живо биће било свака ствар која је састављена из појединих делова, треба не само да те делове има добро поређане, него да има и одређену величину, не ма какву, јер оно што чини лепоту, то је величина и поредак. Зато не би могла бити лепа ни веома ситна животиња — јер гледање губи јасноћу кад

град 1940, Глас Српске академије наука, година CXXXIV, страна 90—114, 150—155.

¹⁵) Вид. М. Н. Ђурић *Неколико аналоија изишеу хеленске и кишајске философије*, Жива антика VII 1 (1957), 62—65.

¹⁶) Места је скупио Н. Kalchreuter у својој дисертацији *Die μέσότης bei und vor Aristoteles*, Tübingen 1911, 3—9. Овде истичем само нека од најважнијих.

се приближи граници неприметног — ни веома крупна — јер гледање не бива у исти мах, него јединство и целина ишчезавају гледаоцима из видика, на пример кад би животиња имала дужину од десет хиљада стадија¹⁷⁾. Зато, као што код телеса и живих бића (да буду лена) треба да буде одређена величина, али таква да се погледом може обухватити, тако и приче треба да имају одређену дужину, толику да се лако памти¹⁸⁾. Лепота уметничког дела оснива се, дакле, поред осталог, на величини и поретку. Тело, или животиња, или драмска радња не смеју бити премалени, јер се не разабирају; не смеју бити ни превелики, јер то раскида претставу о њима; треба, дакле, да буду прегледни. Драмска радња треба да буде толико дуга да се може приказати прелазак у срећу или несрећу. Ту се мера састоји у прегледности. Лепота, дакле, није Аристотелу безоблична идеја, као Платону, него баш облик, ред и склад, складан састав појединих делова, јасно и прегледно јединство у мноштву.

Као у уметничком стваралаштву, тако ствар стоји, видели смо, и у етици: савршено делање је оно у коме нема ничега што је сувише или премало; зато се етичко делање или врлина састоји у држању праве мере између двеју крајности, на пример врлину храбрости чини средина између плашљивости као недостатка и смелости као претераности. Да је врлина одмереност, то сматра и Ф. Бекон; он не сумња да „у великој смелости увек има помало бесмислености“ и да је „смелост увек слепа, јер она не види опасност и незгоде“¹⁹⁾. Аристотелова дефиниција врлине одјекнула је и у српској философији, као што то показује дефиниција врлине у Боже Кнежевића: „Врлина, то је самосвесно и самовољно редуцирање себе на праву меру према другим људима, према друштву“, где израз „самосвесно редуцирање себе“ одговара Аристотелову изразу „одређене размишљањем и то онако како би је одредио паметан човек“, а израз „самовољно редуцирање себе“ Аристотелову изразу „слободна наклоност одабирања“²⁰⁾. Као што се омражена осиноност (хибрис) свагда састоји у прекорачењу праве мере, тако је свака прекомерност и сваки недостатак вређао не само уметнички него и морални смисао у Хелена: зато се у њиховим сентенцијама веома често слави права мера, и зато је Аристотел био сав у националном импулсу кад је врлину сводио на праву меру између двеју крајности, дакле на одбацивање онога што је прекомерно и онога што је премало.

17) Близу две хиљаде километара.

18) Види Aristotel *O pesničkoj umetnosti*, s originala preveo i sastavio registar imena D-r Miloš N. Đurić, Beograd 1955, izdanje Kulture, str. 19.

19) Ф. Бекон *Eseji или савезни пољички и морални*, с енглеског превео Боривоје Недић, Нови Сад s. a., стр. 29 и 30.

20) Божидар Кнежевић *Мисли* изд. Срп. књ. задруге, 1931 стр. 104; о одјеку Аристотелова начела средине у схоластици вид. P. Rupert Klingseis O. S. B. *Das aristotelische Tugendprinzip der rechten Mitte in der Scholastik*, Divus Thomas, Jahrgang 8 и 9.

Ту и лежи узрок што су Хелени то одбацивање у етички ваљана човека посматрали као најбитнију црту његова бића и таква човека обележавали изразом умерен (метриос), и тај израз примењиван је исто тако и на стварно квалитативно и квантитативно одмеравање писменог и усменог приказивања (на пример: Dem. 18,4; Plat. *Phaedr.* 277 B, Arist. *Rhet.* 1416 b 35). Првобитни смисао тога израза можда најразговорније обележава ово место у Аристофанову *Плућу*:

Плут

Ал' богова ми, ја се гнева напуним
кад год у коју страну кућу улазим,
јер никад добра никаква не осетих!
Јер, ако у дом уђем коме штедиши,
тај одмах љ земљу ме стрга, сакрије,
па дође ли му који честит пријатељ
и тражи да му коју пару узајми,
он каже да ме никад није видео.
А распикући ако дођем случајно,
на коцке он ме баца и на блуднице,
те го к'о прст излетим брзо напоље.

Хремил

Човека умерена нисам срео још.
Оваква ти је увек моја природа.
Кад штедим, ја се као нико радујем,
а опет волим трошит, кад је нужно то.
(ст. 238—248).

Начело средњомерности Аристотел примењује и у својим политичким схватањима. Као што је свугде средина најбоља, тако је и средња имовина најбоља, па је стога оно државно уређење најбоље у коме и бројем и влашћу претеже средњи сталеж. Док се монархија лако измеће у тираниду, најгори облик, а аристократија у олигархију, република је најстабилнији облик владавине; јер је средњи сталеж довољно бројан и имућан да државу одбрани и од насиља богаташа и од превртљивости широке народне масе (*Полит.* 1295 b 3 ss, 1296 a 7). За обезбеђење одабраног државног облика служи ова мера: „И у демократији и у олигархији и у монархији и у сваком другом државном облику треба као опште правило да служи ово: ниједном грађанину не сме се допустити да своју политичку моћ развија преко потребне мере, него треба покушавати да му се радије додељују мала и дуготрајна него ли велика и краткотрајна почасна места, јер то квари човека и не може свако да поднесе срећу“ (1308 b 10—15). Да се уклони разлика између сиромашних и богатих, „треба покушати или да се сиромашни слију с богатима или да се ојача средња класа, јер ово ће немирима који произлазе из неједнакости учи-

нити крај“ (1308 в 28—31). За одржање и напредовање Аристотелове најбоље државе потребно је да буду испуњени сви природни услови, а то је пре свега земљиште које величином, положајем, климатским приликама и плодношћу одговара законодавним жељама, тако да становништво може живети нормалним, ни убогим ни раскошним, начином живота. Та држава треба да буде средње величине; она не сме бити ни пренасељена ни премалена, него толика да може бити сама себи довољна и за одбрану и за живот, а ни превелика, јер би тада тешко било одржавати ред у њој, него треба да буде лако прегледна²¹).

VII

Савлађивање Урана и Крона, тамних прабића, ради подизања млађих, диференцованијих богова мере и поретка, одбацивање деспотских краљева, обарање тирана, спартански ефорат који политичка права двају врховних руководилаца ограничава на најмању меру, па остракизам, све су то мере којима се хеленски мериљубиви дух бранио од експанзије моћи, јер је свака експанзија осиноност, прекорачење мере, које ремети склад и равнотежу и постаје кривица над којом треба да се изврши одмазда ради одржања поретка и правде. У прекорачивању мере хеленска трагедија налазила је главни извор људске трагичности²²).

Садржај Софоклова *Ајантиа*, на пример, јесте трагична судбина радикалног индивидуализма у једностране и страсне, тврде и несавитљиве, а иначе беспрекорне херојске личности. Кад је под Тројом пао Ахилеј, надао се Ајант, син Теламонов, да ће он као први јунак после њега добити његово оружје, али пресуда ахејских војвода додели оружје Одисеју, његову такмацу, а не њему. У свом каменом тврдоглавству, у свом слепом самопоуздању, неодрживом самољубљу и претераном самовољству, он нема душевне снаге да себе обузда, и зато је разумљиво што му понос прелази у охолост, а ова у безграничну самосиноност и побуну против својих сабораца. У беснилу гнева, који букти као шумски пожар, Ајанту се поремети памет и помути вид у толикој мери да, место мрских судија, Агамемнона и Менелаја, покоље стоку. Кад је дошао себи, правом Ајанту, он види да се осрамотио и, налазећи се у безизлазном положају, очајан и дубоко постиђен, постаје равнодушан према животу, јер му је овај изгубио сваку сврху и сваку вредност, те се предаје смрти, која је боља него муке од осећања срамоте.

И гнев је врлина, којој је сврха самоодбрана, јер „ко се не гневи не може да се брани“ (Арист. *Етика Никомачова* 1126 а 21),

²¹) Вид. Д-р Милош Н. Ђурић *Аристотелово учење о држави*. Зборник филос. факултета, књ. IV 1, Београд 1957, стр. 211—214.

²²) Вид. Д-р Милош Н. Ђурић *Етика и политика у Есхиловој трагедији*, Београд 1937, Посебних издања Срп. акад. наука књ. СХІХ, стр. 35, 74—81, 100, 136—140, 155—159.

али Ајант претерује: његов гнев добива ужас и снагу смртоносне стихије, и у такву стању његова осветничка намера прелази у злочинство. Он није знао, а због своје металне тврдоће није ни могао знати да једнострано и необуздано потврђивање себе значи рушење основа друштвеног живота, а тиме и губљење могућности постојања у свету, јер бити човек значи уствари бити сачовек, а то је Одисеј који драмску радњу овде отвара и затвара.

Заставник Софоклове етике сачовештва Одисеј претставља јунака какав треба да буде јунак и какав је достојан Ахилејева оружја, и с таквим човеком и може да се дружи бог и да му буде „склона стража“ (стр. 36—37), као и честитом Сократу његов демон. Одисеј може да буде судија у спору, јер није радикално индивидуалан; напротив, свестан мере и снага којима се људски живот одржава, развија и унапређује, као и оних којима се он разара, он може да се пренесе на туђе стајалиште, прониче у услове постојања у животу, и зато уме да савлађује препоне и своје постојање да усклађује с унутрашњим законима и људског и светског поретка. Морал који он из дубине срца излива над мртвим Ајантом, својим несрећним супарником, као наш Марко над мртвим Мусом, иде у најлепше ствари у целокупној драмској књижевности овога света.

Софокле обрачунава с ајантским једљивостима и другим претераностима, које су у V-ом веку све више узимале маха, и које у суштини значе онтомахију, тј. борбу са законима бића и природе. Оне највише угрожавају правилан развитак уређене заједнице, а од њих су, као од редње или прошлице, и патили не баш идеално настројени Атињани, који су добро знали колика је опасност од разобручена гнева, јер гневом због увређене части горео је и Алкибијад, који је толико јада нанео Атињанима. С таквим гневом обрачунава и Софокле, па му противставља одисејски етос мере, трезвености и смотрености, који заједницу највише обезбеђује, а то чини и писац *Еџике Никомахове* кад ајантском гневу противставља одисејску меру и складност (1124 а 15, 1124 а 31). Те особине налазимо већ у Хомерову Одисеју: он није ни најмоћнији ни најјачи јунак Хомеров, него најпаветнији и најдовитљивији, јер никад не губи осећање мере²³).

Оно што трагички песници нарочито истичу јесте одржавање мере у осећањима, метриопатија, на пример Есхил у II-ој и III-ој стајаћој песми *Прометеја безаној* и Софокле у *Цару Едипу* 863 илд. Метриопатија је и Еурипидова омиљена идеја, на пример:

Права мера свугде побеђује;
скроман живот — срећа и спасење;
прекомерност срећу не доноси,

²³) Вид. Милош Н. Ђурић *Еџика у Софоклобу Ајанту*, Срп. књ. гласник Н. С. књ. XIII (1935), бр. 4—6.

већи јади на кућу се руше,
кад се на њу богови разгневе
(*Мегеја*, ст. 126—130 ²⁴)²⁵).

Као Фокилиду и Аристотелу, и Еурипиду су у социјалним и политичким стварима идеал људи средњег сталежа као најбољи чувари државног поретка²⁶). У супротности према Стоичарима, који су учили савлађивање афеката и апатију, и Крантор из Сола у Киликији, један од претставника доцнијег нараштаја Старије академије, у свом знаменитом спису *О жалости*, учиће метриопатију (Ср. *Acad.* 2,44,135; *Tusc.* 3, 6, 12; *Plut. Cons. ad Apoll.*). У његову смислу и Перипатетичари побијаће стоичко осуђивање ирационалних нагона и апатији противстављати метриопатију.

VIII

Хелени су били један од најстраснијих народа у историји, што се већ види у *Илијади*, која се почиње препирком војних старешина, а ту страсност показује и оно бесно празновање Диониса у стању највише екстазе, необузdana и често перверсна еротика, тиранида, сатира и друге појаве, али хеленски нормативни нагон није наређивао угушивање страсти, него загађивање, да се изгради хармонија тела и душе — калокагатија. Хелени су испрва прелазили границе и прекорачивали мере, али као што без заблуда не би могли сазнати истину, тако без тога не би могли сазнати границе ствари и меру своје снаге, величине и вредности, а без овог последњег не би се приближили природи и с њоме се сјединили. У најзахуктанијем часу Хеладе, кад из Пандорина бурета излећу свакојака зла, песник Хесиод опомиње:

„Треба пазит’ на меру, час прави је најбољи свима.“

То везивање мере с правим часом, тј. оним највишим стваралачким тренутком који хаосу даје лик и оном пресудном ликотворном снагом којом неодређено прелази у одређено, претставља једну од највећих одлика хеленског уметничког стваралаштва. Као искра у кремену, као дан у зори, као статуа у мраморном заточењу, тако је у Хесиодову указивању на одржавање мере садржан цео потоњи развитак хеленске уметности и философије, која ће сва бити постепено преображававање беспоретка у поредак, прекомерности у меру, хаоса у космос. У њему је, као стабло у

²⁴) Три хеленске трагедије, с оригинала превео, увод написао и објашњења додао Д-р Милош Н. Ђурић (=Школска библиотека, II-о коло 1), Сарајево, изд. Свјетлости, стр. 122—123.

²⁵) Вид. и *Хијолији* 253 илд., 265, 1115, *Прибелице* 244,555 илд., 865 илд. *Хераклова деца* 619 илд., *Херакле* 709, *Хелена* 1105, *Ијон* 485 илд., 460,632, *Ифиј*. *Аул.* 543 илд., 571,919 илд., 977 ил., *Ифиј*. *Таур.* 419, *Феничанке* 538 илд.

²⁶) Вид. *Прибелице* 244, *Феничанке* 538 илд.

семену, збијена цела хеленска етика, која неће бити друго него постојано пребацивање ирационалног у рационално, тј. подвргавање махнитости памети, непрестано подређивање снаге складном облику и савлађивање масе артикулацијом, страсти умом, чуда законом, Диониса Аполоном, као што је и хеленско земљиште упило у се шумну пену постајања и кристалисало је у мраморна брда с оштрим и чистим контурама. Укратко: у њему је, као звезда у хаосу, као зора у мраку, садржан цео развитак хеленске просвете, која ће бити непрекидно преображававање разобрученог у облике мере и хармоније, умраморавање снаге и масе у чисте типове ликовне обузданости и пластичке потпуности. Јер, као што каже Божа Кнежевић, чији су *Принципи историје* прожети философијом праве мере, без мере не би било ничега, у мери је све највише људско, све лепо, добро и истина, и процес историје човекове није ништа друго него процес пропорционизације свега: сав прогрес човеков није ништа друго него утврђивање све тачније мере и пропорције свега, ствари и људи, простора и времена, утврђивање све тачније и више правде“, а „правда није ништа друго него свођење ствари у њихове праве границе, на праву меру њихове вредности, према њиховој величини, снази и трајности, и што су границе тачније, и правда је виша (I 213, II 9—10).

Београд.

М. Н. Ђурић.

ZUSAMMENFASSUNG

Miloš N. Gjuric: MASS ALS GRUNDZUG DES HELLENISCHEN LEBENS UND SCHAFFENS

In diesem wissenschaftlichen Essay betrachtet der Verfasser die ganze hellenische Kultur als eine fortschreitende Überwindung der Kraft und der Masse, die das Maß überschreiten, als eine beständige Umwandlung des Übermaßes in Maß, des Dumpfen in Bestimmtheit, des Unfaßbaren in Klarheit, des Unbegrenzten in Begrenztes. Die ganze hellenische Kultur wächst organisch wie die aristotelische Form aus dem Stoff als ein Aufsteigen des Denkens aus der Natur, um in ihr das Irrationale in Rationales umzuschalten und das Maßlose in Maß, Form, Vernunft und Gesetz abzutragen.

Im Prinzip des Maßes und des Maßvollen, das in den mannigfaltigsten Formen in der Landschaft, in den Mythen, in der Dichtung, besonders in der Tragödie, in der Ethik und in den bildenden Künsten auftaucht, sahen die Hellenen das höchste unter allen Gütern. In diesem Zusammenhange hebt der Verfasser die ganze Bedeutung, welche verschiedene vom Ethos des Maßes erfüllte Dichter, Künstler und Philosophen dem Prinzip des Maßvollen, der Metriopathie und des Handelns nach Vernunftgründen zuerkannten. Die Elegiker und Pindar empfahlen immer Mäßigung, besonders im Glück, weil Maßlosigkeit des Strebens und Übermut ins Verderben führen. Besonders Euripides huldigte der Metriopathie in allen Dingen und Zeiten. Diese Metriopathie bereitet schon Homer im ersten Buch der Ilias, wenn Achilles von Athena aufgefordert wird, seinem leidenschaftlichen Drang ein Ende zu machen, indem man die Zukunft bedenkt, und nicht, wie er es vorhat, die Waffe zu gebrauchen.

Von besonderer Bedeutung war das Prinzip des Maßes als wesentliche Vorbereitung für das demokritische Maßhalten in Affekten und Handlungen und für die

Mesotes-Lehre in der Ethik, in den naturwissenschaftlichen und sonstigen Schriften des Aristoteles. Die reife Mitte der aristotelischen Ethik bereitet schon Aischylos vor, wenn er sein Ideal als die Mitte zwischen Despotie und Anarchie bezeichnet und in der Mitte das Richtige sieht (*Eum.* 529: παντὶ μέσῳ τὸ κράτος θεοῦ ὄπασσῃ), wie auch schon Hesiod, wenn er seinen Bruder Perses zum Maßbewahren mahnt und das Maßhalten mit dem Erkennen des rechten, passendsten und entscheidensten Augenblicks zum richtigen und sinnvollen Handeln verbindet.

Dieser Sinn für das Maß ist der Sinn für das Gleichgewicht, für die Harmonie des Lebens, für die Erkenntnis, weil alle Erkenntnis in Zurückführung des Maßlosen auf das Maß besteht. Heiterkeit, Ruhe des Geistes, klares Bewußtsein, Wahrung der Distanz und Ordnung als Resultat des trefflichen Maßhaltens ergötzen den klassischen Hellenen, dessen Heimat gegenüber Ländern der Quantität schon in Begrenzung, Gliederung, Maß und Harmonie spricht. Immer und überall sucht er das μέτριον und das μέσον, verachtet die Quantität und Masse, denn sie als Macht verdunkeln sein geistiges Wesen und schaffen Verwirrung, schätzt die Qualität und Form, denn sie sind begrenzt und überschreiten nicht das Maß, das er liebt. Den hellenischen Trieb zur allgemeinen Norm von Maß und Grenze spürt man schon in den Sagen von Apollon, durch den das Maß bezeichnet wird, denn der Führer der Musen feilt den Geist des Menschen vor dem Unmaß und Übermaß, vergeistigt und veredelt die unberührte und gesetzlose Wildnis des halb göttlichen, halb tierischen Pan, bändigt den dionysisch zügellosen Überschwang, hütet die Grenzen, liebt das Gestaltete, begründet die Ordnung, ohne welche keine Arbeit, kein Mühen des Menschen heilsam wird, und strafft jede Vermessenheit, von der die Norm und das Maß verletzt werden.